

ERYTHEIA

REVISTA DE ESTUDIOS BIZANTINOS Y NEOGRIEGOS

36 - 2015

SEPARATA

ÍNDICE

R. BARROSO CABRERA, J. CARROBLES SANTOS, J. MORÍN DE PABLOS, I. M. ^a SÁNCHEZ RAMOS, Ciudad y territorio toledano entre la Antigüedad tardía y el reino visigodo: la construcción de una <i>Civitas regia</i> (ss. IV-VIII d.C.)	9
P. A. CAVALLERO, Algunas consideraciones ecdóticas sobre la <i>Apología</i> de Leoncio de Neápolis	63
M. BELTRÁN, Exigua otredad de Dios en lo creado según los <i>Ambigua</i> de Máximo el confesor	71
Δ. Α. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, Η προσπάθεια ανάκτησης της Ανατολής από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό και η Άκολουθία ἐπὶ κατευδῶσει στρατοῦ	93
T. MARTÍNEZ MANZANO, Astronomía, astrología y literatura en la biblioteca del joven Isidoro de Kiev: a propósito del <i>Escorialensis</i> R I 14	137
J. M. FLORISTÁN, Jerónimo Combis, capitán de estradiotes y superintendente general del servicio español de espionaje en Nápoles	151
M. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Η Επτανησιακή παρουσία στη Σάμο κατά τον 18 ^ο και 19 ^ο αι. .	193
M. GARCÍA-AMORÓS, Georges Seferis' youth through his correspondence with his sister Ioanna Seferiadi: 1919-1924	207
C. POSE FERNÁNDEZ, La consagración europea de Yorgos Seferis y su <i>Destino</i> en España	231
M. SERGIS, On the cultural biography of the things: Wall calendars of cultural associations in Greece. The Athens Naxiot migrant associations' example (1980-2007)	251

Recibido: 19.06.2014

Aceptado: 13.12.2014

Η Επτανησιακή παρουσία στη Σάμο κατά τον 18^ο και 19^ο αι.

Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
mvarv@otenet.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στη μελέτη αυτή εξετάζεται η παρουσία Επτανησίων, κυρίως από την Κεφαλληνία και τη Ζάκυνθο, και δευτερευόντως από την Κέρκυρα και τα Κύθηρα, στη Σάμο, κατά τον 18^ο και 19^ο αι. Πρόκειται κυρίως για εμπόρους, ορισμένοι από αυτούς ανέλαβαν τα προξενεία των μεγάλων Δυνάμεων της εποχής και συνέβαλλαν καθοριστικά στην πνευματική και οικονομική ανάπτυξη της Σάμου.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Επτανήσιοι, Σάμος, έμποροι, Κεφαλληνία, Ζάκυνθος.

ABSTRACT: This paper examines the presence of Ionians, mainly from Cephalonia and Zante, and secondarily from Corfu and Kythira, at Samos, in the 18th and 19th century. They are mainly merchants, some of them were consuls of great powers and contributed decisively to the spiritual and economic development of Samos.

KEY WORDS: Ionians, Samos, merchants, Cephalonia, Zante.

Η συστηματική και οργανωμένη παρουσία των Επτανησίων στη Σάμο χρονολογείται στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Όπως σημειώνει ο Χρ. Λάνδρος, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, μετά τους ρωσοτουρκικούς πολέμους και την κατάληψη των Επτανήσων, η Σάμος δέχτηκε τους πρώτους μετανάστες από τα Ιόνια νησιά¹. Ο Βασίλειος Καριώτογλου πάλι, αναφερόμενος διεξοδικότερα στο

¹ Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, «Η σαμιακή μετανάστευση τον 20^ο αιώνα», *Σαμιακές Μελέτες* 6 (2003). *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος κατά τον 20^ο αιώνα»*, σ. 132. Με όψεις της παρουσίας Επτανησίων στη Σάμο έχει ήδη

ζήτημα, επισημαίνει ότι πριν την επανάσταση του 1821 στη Σάμο διαβιούσαν ελάχιστοι Επτανήσιοι, αναφέρει δε χαρακτηριστικά τις οικογένειες των Θεοδώρου Σπάθη και Γερασίμου Σβωρώνου, αλλά και τις οικογένειες Βαλσάμου και Σκλάβου, για τις οποίες θα γίνει λόγος στη συνέχεια, και τοποθετεί χρονικά την εγκατάσταση των Επτανησίων στη Σάμο στα πρώτα χρόνια της Ηγεμονίας, δηλαδή μετά το 1834, αποδίδοντάς την στα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στο νησί².

Ωστόσο, οι σποραδικές πρώτες εγκαταστάσεις των Επτανησίων στη Σάμο, και μάλιστα στο ταχύτατα τότε αναπτυσσόμενο λιμάνι του Λιμένος Βαθέος, της σημερινής πόλης της Σάμου, το οποίο έμελε μετά το 1854 να αποτελέσει την πρωτεύουσα του νησιού, είχαν ήδη αφήσει και τα συμβολικά τους σημάδια: το 1781, όπως μας πληροφορεί ο Εμμ. Κρητικίδης³, κατά την οικοδόμηση του μετοχίου της μονής Ζωοδόχου Πηγής στο Λιμένα Βαθέος, το οποίο θα εξελισσόταν αργότερα σε έναν από τους τέσσερις ενοριακούς ναούς της πόλης⁴, οι δύο υποστάσεις του νεόδμητου ναού αφιερώθηκαν στον άγιο Σπυρίδωνα και στον άγιο Διονύσιο, προστάτες αγίους των Κερκυραίων και των Ζακυνθίων αντιστοίχως. Αυτό πιθανότατα οφείλεται στην κυρίαρχη θέση των λίγων αλλά οικονομικά ισχυρών και κοινωνικά δραστήριων Επτανησίων του οικισμού, δεδομένου μάλιστα ότι η σχετικά πρόσφατη τότε αγιοκατάταξη του αγίου Διονυσίου από το Οικουμενικό Πατριαρχείο (1704) δεν συνηγορούσε υπέρ της άνευ επτανησιακής επίδρασης λατρείας του στη Σάμο⁵.

ασχοληθεί η Μ. ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Όταν το Ιόνιο συναντά το Αιγαίο. Ιόνιοι υπήκοοι στη Σάμο (19^{ος} αι.)», *Πρακτικά Η΄ Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου Α. Κοινωνία-Θεομοί 2.Α, Κύθηρα 2009*, σ. 65-80.

² Β. ΚΑΡΙΩΤΟΓΛΟΥ, *Οι εν Λιμένι Βαθέος Σάμου ενοριακοί ναοί του αγίου Νικολάου, του αγίου Σπυριδωνος, των αγίων Θεοδώρων και του αγίου Χαραλάμπους*, Λιμήν Βαθέος χ.χρ., σ. 46. Πρβλ. και Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια. Το πρώτο Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας της Ηγεμονίας 1834-1835*, Αθήνα 2001, σ. 94-104 για τις σχέσεις των Επτανησίων της Σάμου με τις ξένες δυνάμεις της εποχής. Το «Πρωτόκολλο» αυτό θα χρησιμοποιηθεί ως πηγή και στη συνέχεια.

³ Στο έργο του Εμμ. ΚΡΗΤΙΚΙΔΗΣ, *Περίβασις εις τας μονάς και τα μετόχια της Σάμου κατά τα 1854*, εν Ερμούπολει 1873 (β΄ έκδ.), κατά πληροφορία του Β. ΚΑΡΙΩΤΟΓΛΟΥ, *Οι εν Λιμένι Βαθέος Σάμου ενοριακοί ναοί...*, ό.π., σ. 46-47. Για το ναό βλ. επίσης Γ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, *Ιστορία της Σάμου*, Χαλκίδς 1866, σ. 190, και μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ιωαννης, *Η Εκκλησία της Σάμου από της ιδρύσεως αυτής μέχρι σήμερον*, Σάμος 1967, σ. 366-367, σημ. 212.

⁴ Βλ. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Ναοί και ενοριακό σύστημα στη Σάμο από τον 19^ο αιώνα ως σήμερα: από την πολεοδομική εξέλιξη στην ιδεολογική συγκρότηση», *Πρακτικά Συνεδρίου «Η πόλη της Σάμου. Φυσιογνωμία και εξέλιξη»*, Αθήνα 1998, σ. 92-99.

⁵ Βλ. σχετικά Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Ιστορικά και λαογραφικά του Ι. Ναού Αγίου Σπυριδωνος Σάμου», *Γρηγόριος ο Παλαμάς 93: 833 (2010) 151-162*, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, με την εξιστόρηση της διαχρονικής πορείας και προσφοράς του ναού.

Πράγματι, όχι μόνο ο χρόνος, αλλά και ο τόπος της εγκατάστασης σχετίζεται με το εμπόριο και την διάθεση των Επτανησίων να δραστηριοποιηθούν επιχειρηματικά σε ένα ευνοϊκό θεσμικό και οικονομικό περιβάλλον, το οποίο τότε η Σάμος εξασφάλιζε. Κατά κανόνα, οι Επτανήσιοι της Σάμου εγκαταστάθηκαν στο μεγάλο φυσικό λιμάνι του Λιμένος Βαθέος, από το οποίο διεξαγόταν το κυριότερο μέρος του σαμιακού εμπορίου, συμβάλλοντας μάλιστα καθοριστικά στο σχηματισμό της νέας πόλης, η οποία τελικά έγινε πρωτεύουσα της Ηγεμονίας της Σάμου, με τα σπίτια που έχτισαν και τις αστικές ιδιοκτησίες που απέκτησαν⁶.

Ήταν λοιπόν το επτανησιακό εμπόριο και το ανάλογο δίκτυο που ανέπτυξαν οι υπό βενετική κατοχή Επτανήσιοι, που τους οδήγησε μέχρι με τη Σάμο, και καθόρισε την εγκατάστασή τους εκεί, τόσο κατά την διάρκεια της ενετοκρατίας στα Ιόνια νησιά, όσο και μετά από αυτήν, καθώς οι Επτανήσιοι έμποροι ζητούσαν πλέον ευνοϊκό περιβάλλον για την φιλοξενία των οικονομικών δραστηριοτήτων τους. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Γεράσιμος Παγκράτης⁷:

«Μέσα σε αυτό το ευνοϊκό πλαίσιο, στα νησιά του Ιονίου αναπτύχθηκε ένας δυναμικός εμπορικός στόλος που έλαβε πρωτόγνωρες για τον χώρο διαστάσεις. Η έρευνά μας στα αρχεία της Ε. Π. έχει οδηγήσει μέχρι σήμερα σε εντυπωσιακά αποτελέσματα. Για την περίοδο 1801-1807 τεκμηριώσαμε την ταυτότητα 441 πλοίων επτανησιακής ιδιοκτησίας με συνολική χωρητικότητα 57.000 περίπου τόνων και μέση χωρητικότητα τους 129 τόνους ανά μονάδα».

Όπως ο ίδιος μας πληροφορεί στη συνέχεια το προξενικό δίκτυο της Επτανήσου Πολιτείας περιλάμβανε, μεταξύ άλλων, και προξενικές αρχές στη Σάμο, όπου βεβαίως είχαν ήδη εγκατασταθεί κάποιοι Επτανήσιοι⁸.

⁶ Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, «Λιμίν Βαθέος Σάμου. Γέννηση και εξέλιξη ενός διοικητικού κέντρου (19^{ος}-20ός αιώνας)», *Πρακτικά Συνεδρίου «Η πόλη της Σάμου, φυσιογνωμία και εξέλιξη»*, Αθήνα 1998, σ. 15-38. Με τους επιφανείς Επτανήσιους της Σάμου, ιδιαίτερα δε με όσους από αυτούς ανέλαβαν υποπροξενεία Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, έχει ασχοληθεί η Μ. ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Όταν το Ιόνιο συναντά το Αιγαίο...», ό.π., σ. 65-80.

⁷ Γερ. Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, «Μεταξύ Ιονίου και Αιγαίου: Επτανήσιοι караβοκύρηδες στο θαλάσσιο εμπόριο της Χίου (1804-1806)», *Ιόνιος Λόγος* 3 (2011). *Τόμος αφιερωμένος στη μνήμη της Εύης Ολυμπίτου*, σ. 226.

⁸ Για περισσότερα στοιχεία παραθέτω τις εξής βιβλιογραφικές σημειώσεις, από την παραπάνω σημαντική και εμπειριστατώμενη μελέτη του Γερ. ΠΑΓΚΡΑΤΗ, ό.π., σημ. 19-21: Ger. D. PAGRATIS, «Shipping and Trade in the Ionian Islands: the Merchant Marine of the Septinsular Republic (1800-1807)», εισήγηση στο *5th International Congress of Maritime History*, University of Greenwich (23-27 June 2008), υπό δημοσίευση στο Τζ. ΧΑΡΑΛΥΤΗ-Κατ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (επιμ.), *Αμφιτρίτη: η άνοδος της ναυτιλίας των Ελλήνων στο μεσογειακό εμπόριο του 18ου αιώνα*, εκδόσεις Νεφέλη. Ο ΙΔΙΟΣ, «Η Επτανησιακή παροικία της Σμύρνης στις αρχές του 19ου αιώνα (1800-1807)», *Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 36 (2004-2005) 223-255. Ο ΙΔΙΟΣ, «From the Ionian Islands to the

Την εγκατάσταση των Επτανησίων κατά κύριο λόγο στο Λιμένα Βαθέος, συναρτημένη πάντοτε με το εμπόριο κρασιού και την άσκηση της εμπορικής ναυτιλίας, αναφέρουν και άλλες σαμιακές πηγές. Για παράδειγμα, ο Γ. Ι. Σταυρινίδης γράφει στα τέλη του 19^{ου} αιώνα: «Οι δε Επτανήσιοι, ιδίως Κεφαλλήνες, μόλις περί τα τέλη της παρελθούσης εκατονταετηρίδος μετέβησαν εις Βαθύ»⁹, για να μας πληροφορήσει σε άλλο σημείο του έργου του ότι κατά κύριο λόγο οι Επτανήσιοι εγκαταστάθηκαν στον Λιμένα Βαθέος¹⁰. Ο Επαμεινώνδας Σταματιάδης πάλι, ο κύριος ιστορικός της Σάμου¹¹, γράφει ότι κατά τον 19^ο αιώνα εγκαταστάθηκαν στο Λιμένα Βαθέος «ουκ ολίγοι, ιδίως εκ Κεφαλληνίας ορμώμενοι»¹², οι οποίοι με τα σπίτια που έχτισαν και με τις εμπορικές σχέσεις που ανέπτυξαν, ιδίως με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη Ρωσία, συντέλεσαν ώστε το μέχρι τότε σχεδόν ακατοίκητο αυτό μέρος να μεταβληθεί σε κωμόπολη¹³.

Περιγράφοντας το 1834 τον Λιμένα Βαθέος Σάμου, την μελλοντική πρωτεύουσα του νησιού, ο Ιω. Λεκάτης γράφει ότι οι περισσότεροι από τους κατοίκους του ήταν Επτανήσιοι «ων η ζωή φεύγουσα τους αυστηρούς νόμους της πατρίδος των, τους εβίασε να φύγωσιν εκείθεν», με την επιπρόσθετη πληροφορία ότι οι περισσότεροι από αυτούς είχαν νυμφευθεί γυναίκες από τη Σάμο, ώστε πλέον να θεωρούν το νησί πατρίδα τους¹⁴. Ο Μαν. Βουρλιώτης σχετικά υποστηρίζει ότι οι Επτανήσιοι εγκαταστάθηκαν στη Σάμο από το τέλος του 18^{ου} αιώνα, οι πλέον

“White Sea”: Ionian Shipping in the Port of Smyrna in the years of the Septinsular Republic», *Journal of Mediterranean Studies* 19: 2 (2010) 335-350. Ο ΙΔΙΟΣ, «Il Consolato della Repubblica Settinsulare (1800-1807) a Genova», υπό δημοσίευση στο *9th Annual Mediterranean Studies Association in Genoa, Italy* (Genoa, 24-27 May 2006).

⁹ Γ. Ι. ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗΣ, *Η Σάμος. Γεωγραφική, τοπογραφική, ιστορική και πολιτική περιγραφή της νήσου Σάμου*, εν Αθήναις [1889], σ. 95.

¹⁰ Γ. Ι. ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗΣ, *Η Σάμος...*, ό.π., σ. 37.

¹¹ Για το περί Σάμου έργο του βλ. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Ο Επαμεινώνδας Σταματιάδης και οι σαμιακές σπουδές. Από την τοπική ιστορία στη λαογραφική παρατήρηση και καταγραφή», *Πρακτικά ΙΕ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1995*, σ. 179-197. Ο ΙΔΙΟΣ, «Επαμεινώνδας Σταματιάδης: Η παρουσία του λαογραφικού στοιχείου στην Πανικιάδα του», *Νέα Εστία* 136 (1994) 1226-1234. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ο Επ. Σταματιάδης ως λαογράφος και εκδότης δημοτικών τραγουδιών», *Νέα Εστία* 132 (1992) 882-889. Επίσης πρόσφατα Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, *Η σαμιακή ιστοριογραφία και τα Σαμιακά των αδελφών Σταματιάδη, Σάμος 2013*, όπου και η προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

¹² Επ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς 4*, εν Σάμω 1886, σ. 4.

¹³ Πρβλ. Μ. ΒΟΥΡΛΙΩΤΗΣ, «Σχηματισμός και πολεοδομικές παρεμβάσεις σε μια νησιωτική πρωτεύουσα: Κάτω Βαθύ Σάμου (1780-1830)», *Πρακτικά Συνεδρίου «Η πόλη της Σάμου, φυσιογνωμία και εξέλιξη»*, Αθήνα 1998, σ. 279-309.

¹⁴ Μ. ΒΟΥΡΛΙΩΤΗΣ, «Ιωάννη Λεκάτη, Συνοπτική περιγραφή της νήσου Σάμου», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 10: 37-38 (1989), σ. 27, 32.

μορφωμένοι ανέλαβαν τα υποπροξενεία των Μεγάλων Δυνάμεων στο νησί, ενώ επιδόθηκαν κυρίως στο εμπόριο, φτάνοντας στο σημείο να ελέγξουν το μεγαλύτερο μέρος της σαμιακής εμπορικής δραστηριότητας της εποχής¹⁵.

Ο Αρ. Βουγιούκας¹⁶ πιστεύει ότι πολιτικοί λόγοι ήταν που οδήγησαν τους δημοκρατικούς και προοδευτικούς αυτούς Επτανήσιους να εκπατρισθούν, εθελουσίως ή βιαίως, κυρίως από την Κεφαλληνία και τη Ζάκυνθο, και να εγκατασταθούν μεταξύ άλλων τόπων και στη Σάμο¹⁷. Μια σειρά από αρχαιακές μαρτυρίες μας πληροφορούν και για ορισμένα πρόσωπα που ανήκαν στην επτανησιακή παροικία της Σάμου: στον κώδικα 117 της Ιεράς Μητροπόλεως Σάμου και Ικαρίας αναφέρεται ο «σινιόρ Σπυριδάκης ιατρός» και η σύζυγός του Βενετία, περί το 1800¹⁸. Σε πωλητήριο του 1806 ο σιορ Γεράσιμος Κρασάς «κόνσολος των Ρωσίων» στο νησί πουλάει κτήμα του στο Βαθύ¹⁹. Πρόκειται για τον τότε κρασέμπορο Γεράσιμο Σβορώνο, για τον οποίο θα γίνει λόγος και στη συνέχεια.

Το 1816 ο περιηγητής William Turner επισκέπτεται στο Βαθύ το σπίτι του Ζακυνθινού εμπόρου Μανουήλ Δούκα, ο οποίος έμενε στη Σάμο για λόγους υγείας, λόγω του καλού κλίματος του νησιού, πληροφορώντας μας μάλιστα ότι το 1815 είχε στείλει το γιό του Ιώσηπο Δούκα στο Παρίσι, για να σπουδάσει ιατρική²⁰. Ανάμεσα στους διαπρεπείς Σαμίους που στα 1887 βιογραφεί ο Επ. Σταματιάδης²¹, ορισμένοι έχουν σαφώς επτανησιακής προελεύσεως ονόματα: Ξενοφών Πανάς, γιατρός, Νικόλαος Πανάς, φαρμακοποιός, Ιωάννης Σικελιανός, διδάκτωρ ιατρικής. Τέλος, σε κοινοτικά και ιδιωτικά αρχεία των Μυτιληνίων έχουν εντοπιστεί μέλη της οικογένειας Κάλβου, στο β' μισό του 19^{ου} αι.²².

¹⁵ Μ. ΒΟΥΡΑΙΩΤΗΣ, «Ιώσηπος Μανουήλ Δούκας (1795-1831)», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 10: 39-40 (1990), σ. 111.

¹⁶ Αρ. ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ, «Επτανήσιοι (και ο Ανδρέας Κάλβος;) στη Σάμο, τέλος 18^{ου}-αρχές 19^{ου} αιώνα», *Απόπλους* 9 (1992) 78-80.

¹⁷ Για τις αντίστοιχες ιστορικές συνθήκες στον χώρο της Επτανήσου βλ. ενδεικτικά Ν. ΜΟΞΧΟΝΑΣ, «Τα Ιόνια Νησιά στην περίοδο 1797-1821», στο συλλογικό έργο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* 11, Αθήνα 1975, σ. 384. Επίσης βλ. Παν. ΧΙΩΤΗΣ, *Σειρά Ιστορικών Απομνημονευμάτων* 3. *Ιστορία της Επτανήσου και ιδίως της Ζακύνθου από Βενετοκρατίας μέχρι της ελεύσεως των Άγγλων (1500-1816)*, Κέρκυρα 1863, σ. 598. Λεων. ΖΩΗΣ, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήνα 1955, σ. 205. Ντ. ΚΟΝΟΜΟΣ, *Ζάκυνθος. Πεντακόσια χρόνια (1478-1978)* 3. 1 *Πολιτική ιστορία (1478-1800)*, Αθήνα 1981, σ. 174. Γερ. ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων αρχομένη τω 1797 και λήγουσα τω 1815*, εν Αθήναις 1889, σ. 203.

¹⁸ Μ. ΒΟΥΡΑΙΩΤΗΣ, «Ιώσηπος Μανουήλ Δούκας (1795-1831)», ό.π., σ. 111.

¹⁹ Αρ. ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ, «Επτανήσιοι (και ο Ανδρέας Κάλβος;)...», ό.π., σ. 83.

²⁰ Επ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά...*, ό.π., σ. 578-581.

²¹ Αρ. ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ, «Επτανήσιοι (και ο Ανδρέας Κάλβος;)...», ό.π., σ. 84. Ο Βουγιούκας αντλεί την πληροφορία από προφορική μαρτυρία του Αλέξη Σεβαστάκη, έγκριτου μελετητή της σαμιακής ιστορίας.

²² Ν. ΖΑΦΕΡΙΟΥ, «Τοπωνύμια της Σάμου 2», *Αρχείον Σάμου* 2 (1947), σ. 98.

Βεβαίως οι εγκαταστάσεις Επτανησίων και σε άλλα μέρη του νησιού δεν ήταν ανύπαρκτες. Για παράδειγμα, κατά τον Σταματιάδη, ο οικισμός «Σουρλαίοι» –σήμερα γνωστός ως *Τσουρλαίοι*²³– στα βορειοδυτικά του χωριού Λέκκα δημιουργήθηκε από Κυθήριους που εγκαταστάθηκαν εκεί, και πήρε το όνομά του από τον αρχηγό τους και πρώτο οικιστή, τον Κυθήριο Σταμούλο Σουρλή²⁴. Ο δε Κ. Πτίνης, επαναλαμβάνοντας αυτήν την πληροφορία, με την προσθήκη ότι η μετοικεσία των Κυθέρων έγινε μετά την παράδοση της Λευκάδας και των Κυθέρων στον οθωμανικό στόλο, προσθέτει ότι στη Σάμο, κυρίως δε στο βορειοανατολικό τμήμα της, εγκαταστάθηκαν και αρκετοί Ζακυθινοί²⁵. Παραλλήλως δε και πάλι ο Σταματιάδης, το 1886, μας πληροφορεί ότι μέχρι τότε περί τους δέκα νέους Κεφαλλονίτες είχαν μαθητεύσει στο ονομαστό Πυθαγόρειο Γυμνάσιο Σάμου²⁶, γεγονός που οριοθετεί μια προσωρινή και λόγω σπουδών μιν, ενδιαφέρουσα όμως όψη των επτανησιακών εγκαταστάσεων στη Σάμο.

Θα πρέπει εδώ να αναφερθεί ότι τις εγκαταστάσεις των Επτανησίων, κυρίως στην περιοχή του Βαθιού και του λιμανιού του, ο Ιωάννης Λεκάτης θεωρεί ως εγκαταστάσεις μάλλον παρείσακτων πληθυσμών²⁷. Παραλλήλως δε, την εγκατάσταση αυτή δέχεται και η σύγχρονη έρευνα του πληθυσμού της Σάμου, από την οπτική της επιστήμης της ιστορικής δημογραφίας²⁸, μιλώντας για Επτανησίους «παροίκους» στο νησί.

Από την άλλη πλευρά, το ονοματολογικό υλικό του νησιού²⁹ μας δίνει τις δικές του ενδιαφέρουσες, αν και σκοραδικές, πληροφορίες: Ο Νικ. Ζαφειρίου, για παράδειγμα, θεωρεί ότι το γνωστό στο νησί επώνυμο *Τσερέπας* αποτελεί επτανησιακή επίδραση, καθώς προέρχεται από την *τσερέπα*, το λάκκο που ανοίγουν σε πολλές περιοχές των Ιονίων νήσων για να βάλουν μέσα αναμμένα κάρβουνα και να μαγειρέψουν, ή να ψήσουν ψωμί³⁰. Ο ίδιος πάλι θεωρεί ότι το επώνυμο της

²³ Επ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά...*, ό.π., σ. 27.

²⁴ Κ. Ι. ΠΤΙΝΗΣ, *Ιστορία της Σάμου από τα μυθικά χρόνια μέχρι τον 17^ο αι. μ.Χ.*, Σάμος 1992, σ. 134.

²⁵ Επ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά...*, ό.π., σ. 509.

²⁶ Μ. ΒΟΥΡΛΩΤΗΣ, «Ιωάννη Λεκάτη συνοπτική περιγραφή...», ό.π., σ. 24.

²⁷ Κ. Ι. ΠΤΙΝΗΣ, *Ιστορία της Σάμου από τα μυθικά χρόνια μέχρι τον 17^ο αι. μ.Χ.*, Σάμος 1992, σ. 134.

²⁸ Κ. ΚΟΜΗΣ, «Οικιστικές και δημογραφικές όψεις της Σάμου, 15^{ος}-19^{ος} αιώνας», στο βιβλίο του *Ιστοριοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999, σ. 131 [= Ο ΙΔΙΟΣ, «Πληθυσμός και οικισμοί της Σάμου. Συμβολή πρώτη: Οθωμανική περίοδος», στον τόμο *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος για το Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα 1992, σ. 189].

²⁹ Βιβλιογραφικά δεδομένα για τα ονοματολογικά της Σάμου βλ. στο Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Ονοματολογικά της Σάμου», *Ονόματα. Revue Onomastique* 16 (1999-2002). Αφιέρωμα στην ονοματολόγο Γιάννα Κολλέκα, σ. 55-58.

³⁰ Ν. ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ, «Τα εν Σάμω επώνυμα», *Αρχαίον Σάμου* 2 (1947), σ. 138-139.

σαμιακής οικογένειας Πανά προέρχεται από εγκατάσταση στο νησί μελών του κεφαλληνιακού κλάδου μιας μεγάλης οικογένειας της Καταλωνίας, με παρουσία και δράση στο χώρο των Ιονίων νησιών.

Παραλλήλως ο Νικ. Δημητρίου παραθέτει σχετικά επώνυμα Σαμίων, που παραπέμπουν σε καταγωγή από τα Επτάνησα, ως εθνικά επώνυμα: Κορφιάτης, από την Κέρκυρα, Παξινός, από τους Παξούς, Τσιρίγος, από τα Κύθηρα, Ζακύνθιος (-ινός) από τη Ζάκυνθο³¹. Αν σε αυτά προσθέσουμε και τα επώνυμα Κεφαλλονίτης και Κεφαλληναίος, έχουμε μια πλήρη σχεδόν χαρτογράφηση επτανησιακών τόπων καταγωγής ορισμένων από τους σημερινούς κατοίκους της Σάμου, που μέχρι και σήμερα φέρουν τα συγκεκριμένα επώνυμα³².

Ιδιαίτερο ωστόσο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις Επτανησίων της Σάμου που διακρίθηκαν, για τις σημαντικότερες από τις οποίες θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Από τις πλέον επιφανείς είναι η περίπτωση δύο αδελφών κληρικών, του ιερομονάχου Ιγνατίου Φραγκοπούλου, του διδασκάλου και ηγουμένου της μονής Ζωοδόχου Πηγής, και του Θεοδοσίου Φραγκοπούλου, επίσης ηγουμένου του ίδιου μοναστηριού και μετά ταύτα Αρχιεπισκόπου Σάμου και Ικαρίας. Η οικογένειά τους ήρθε στη Σάμο από τα Κύθηρα, είχε όμως καταγωγή από τη Ζάκυνθο, όπως μαρτυρούν και πηγές της εποχής³³. Μπορεί οι ίδιοι να είχαν μεγαλώσει στη Σάμο, γι' αυτή να αγωνίστηκαν και να θυσιάστηκαν, όμως η ανάμνηση της επτανησιακής καταγωγής τους συνόδευε πάντοτε την αναφορά σε αυτούς.

Ο Ιγνάτιος (π. 1770-1849) υπήρξε ο ίδιος εκπαιδευτικός στη Σάμο, αφού πριν σπούδασε στην Πάτμο, στην Χίο και στη Σμύρνη, και παρά την ταραχώδη και

³¹ Ν. ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ, «Τα εν Σάμω επώνυμα», ό.π., σ. 131.

³² Ν. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Λαογραφικά της Σάμου* 3, Αθήνα 1986, σ. 76-78. Ανάλογη έρευνα στο παρελθόν έχουμε κάνει και για τους Κύπριους της Σάμου, βλ. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Κύπριοι στη Σάμο», *Παρνασσός* 51 (2009) 279-288.

³³ Βλ. ΝΙΚ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά, ήτοι ανέλιξις της νεωτέρας ιστορίας της Σάμου δι' επισήμων εγγράφων, ων προτάσσονται αι βιογραφίαι των Λογοθέτου Λυκούργου και Κωνσταντίνου Λαχανά* 1, εν Σάμω 1899, σ. 531: «ο αρχιμανδρίτης Θεοδόσιος, καταγωγής Ζακύνθιος». Για τις μετακινήσεις πληθυσμών μεταξύ Κυθέρων και Σάμου βλ. G. LEONTSINIS, *The island of Kythera. A social history (1700-1863)*, Athens 1987, σ. 189-190. Αλ. ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ, *Δίκαιο και δικαστική εξουσία στη Σάμο, 1550-1912*, Αθήνα 1986, σ. 153. Για το Νικ. Σταματιάδη και το περί Σάμου ιστοριογραφικό έργο του βλ. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Η οικογένεια και ο εμπορικός οίκος Σταματιάδη: μεταξύ Κωνσταντινουπόλεως και Σάμου», στον τόμο Ι. Ν. ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΑΚΗΣ-Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ (έκδ.), *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Οικονομία του Γένους. Εισηγήσεις Επιστημονικής Διημερίδας* (Αθήνα, 16-17 Οκτωβρίου 2006), Αθήνα 2007, σ. 217-227. Ο ΙΔΙΟΣ, «Σάμιοι στην Κωνσταντινούπολη. Η περίπτωση της οικογένειας Σταματιάδη», *Μεθόριος* 25 (2007) 43-45. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ο Νικόλαος Σταματιάδης και η τοπική σαμιακή ιστοριογραφία», *Πρακτικά ΙΗ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 229-236. Επίσης πρόσφατα Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, *Η σαμιακή ιστοριογραφία και τα Σαμιακά των αδελφών Σταματιάδη*, Σάμος 2013.

κατατρεγμένη ζωή του³⁴ μας άφησε ένα σπουδαίο ποιητικό έργο σε λαϊκή γλώσσα, με ηθικοπλαστικό περιεχόμενο αλλά και έντονη ποιητική διάθεση, το οποίο έχει δημοσιευθεί σχολιασμένο, από χειρόγραφο της μονής Αγίας Τριάδος Μυτιληνίων³⁵, δίνοντάς μας την ευκαιρία να σχηματίσουμε μια σχεδόν πλήρη εικόνα για την προσωπικότητα και την μόρφωσή του³⁶.

Ο Θεοδόσιος πάλι, που λόγω της εκπαιδευτικής, εθνικής και φιλογενούς στάσης του έχασε τον θρόνο του, ερχόμενος σε αντίθεση με τον πρώτο Ηγεμόνα της Σάμου Στέφανο Βογορίδη, εξορίστηκε στη Νέα Σκήτη του Αγίου Όρους και τελικά πέθανε και ετάφη στη Σκόπελο, έχει αφήσει τη βιβλιοθήκη του, μαζί με άλλα αρχιερατικά είδη, στη μονή της Αγίας Τριάδος Μυτιληνίων. Από τα κτητορικά σημειώματα των βιβλίων, μπορούμε εν μέρει να ανασυστήσουμε μια βιβλιοθήκη με έργα αρχαίων Ελλήνων και εκκλησιαστικών συγγραφέων, με λεξικά και βιβλία Ελλήνων Διαφωτιστών, που οπωσδήποτε δείχνει ένα λόγιο και με πολλά ενδιαφέροντα ιεράρχη³⁷. Αν σε αυτά προσθέσουμε και την ύπαρξη ενός χειρογράφου στο οποίο ο Θεοδόσιος αντέγραψε ιδιοχειρώς την μεταφορά του ευαγγελίου του Ιωάννη σε ομηρικά ηρωικά εξάμετρα, όπως την είχε φιλοτεχνήσει ο άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης, έχουμε προ οφθαλμών την περίπτωση ενός σημαντικού λογίου ιεράρχη, που συνδύαζε το αγωνιστικό εκκλησιαστικό φρόνημα με την εθνική δράση και την καλλιέργεια των γραμμάτων³⁸.

Οι πηγές μας αναφέρουν επίσης και άλλους Επτανήσιους κληρικούς, η πορεία των οποίων στη Σάμο αποτυπώνεται φευγαλέα στο αρχιερατικό υλικό: ο μοναχός

³⁴ Βλ. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Ιγνάτιος ο διδάσκαλος: ένας Κυθήριος λαϊκός ποιητής (α' μισό του 19^{ου} αι.)», *Πρακτικά Α' Διαθνούς Συνεδρίου Κυθηραϊκών Μελετών 2. Ιστορία-πολιτισμός-περιβάλλον, Κύθηρα 2003*, σ. 135-151. Ο ΙΔΙΟΣ, «Προσωπογραφικά σημειώματα για τον Ιγνάτιο Φραγκόπουλο», *Επτανησιακά Φύλλα* 23: 5-6 (2003) 979-982, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

³⁵ Για τη βιβλιοθήκη αυτή βλ. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Η βιβλιοθήκη της Ι. Μονής Αγίας Τριάδος Σάμου», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας* 5 (1998). Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητού Παναγιώτου Κ. Χρήστου Α', σ. 227-247.

³⁶ Πρβλ. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, *Λαϊκότερα στιχογραήματα του Ιγνατίου του διδασκάλου. Συμβολή στη μελέτη της θρησκευτικής ποιήσης στη Σάμο του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 2000. Στην μελέτη αυτή και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία, ιδίως δε οι προγενέστερες περί Ιγνατίου μελέτες της Αλ. Σφοίνη.

³⁷ Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ιωάννης, *Η Εκκλησία της Σάμου από της ιδρύσεως αυτής μέχρι σήμερα*, Σάμος 1967, σ. 76-78. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Ο Επτανήσιος Αρχιεπίσκοπος Σάμου Θεοδόσιος Φραγγόπουλος (1836-1841) και η εισαγωγή της τιμής της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας στο νησί», *Πρακτικά Η' Διαθνούς Πανιονίου Συνεδρίου ΙΙ.Β. Θεσμοί (Μέρος Β')-Λαογραφία*, Κύθηρα 2009, σ. 237-247.

³⁸ Για την δράση του βλ. Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, «Η εκπαίδευση στη Σάμο κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1830)», *Πρακτικά Συνεδρίου «Ο Γ. Κλεάνθης και η εποχή του»*, Σάμος 1991, σ. 171-190. Πρβλ. Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ, «Η πνευματική Σάμος», *Σμιακή Επιθεώρηση* 6: 24 (1979), σ. 148.

της μονής Προφήτη Ηλία, στο Καρλόβασι, Ιωσήφ Δημητρόπουλος, στα 1885, από την Κέρκυρα³⁹, αλλά και ο Ζακυνθινός ιεροδιάκονος της μονής Ζωοδόχου Πηγής Θεοφάνης⁴⁰, ένας προικισμένος καλλιγράφος, που έγραψε πολλά από τα δικαιολογικά έγγραφα του αρχείου της μονής της μετανοίας του. Μαζί τους ο Γεράσιμος Κεφαληναίος⁴¹ και ο Νικόλας Κεφαλονίτης⁴² από το Βαθύ, όπου η εγκατάσταση των Κεφαλλονιτών έφερε και την εξάπλωση του βαπτιστικού ονόματος *Γεράσιμος*, που είναι ενδεικτικό κεφαλλονιτικών εγκαταστάσεων και το οποίο επιχωριάζει στην περιοχή. Ακόμη, οι πλοίαρχοι Τζοάνος Κεφαληναίος⁴³ και Γρηγόριος Φωκάς⁴⁴, ο οποίος υπηρέτησε και ως «αιρετός κριτής», ο Κεφαλλονίτης Αναστάσιος Γαρσής⁴⁵, ο Επτανήσιος Θεόδωρος Κακούρης⁴⁶, ο καπετάνιος Σπυρίδων Μεταξάς⁴⁷, ο πλοίαρχος του Καρλοβάσου Στ. Τσιριγότης⁴⁸, ο Επτανήσιος Μανόλης Κομποθέκλας⁴⁹, Άγγλος υπήκοος, που ενεπλάκη σε δικαστικές διαμάχες για ζητήματα τιμής και ο Επτανήσιος Ιωάννης Γρίβας⁵⁰, Άγγλος υπήκοος, ορισμένοι από τους απλούς ανθρώπους της Σάμου, κατά την πρώτη μετεπαναστατική δεκαετία, που αποτυπώθηκαν στις πηγές τις οποίες διαθέτουμε.

Σημαντικός υπήρξε ο ρόλος στη Σάμο της οικογένειας Σβορώνου, η οποία καταγόταν από την Κεφαλονιά, και εγκαταστάθηκε στο νησί στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όπως και παραπάνω ήδη μνημονεύθηκε. Ήδη το 1807 ο γενάρχης της, ο Γεράσιμος Σβορώνος, αναφέρεται στις πηγές ως Γεράσιμος Κρασάς⁵¹, γεγονός που

³⁹ Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, «Μοναστηριακές απογραφές της Σάμου τον 19^ο αιώνα», *Σαμιακές Μελέτες* 5 (2001-2002), σ. 131. Για τις απογραφές αυτές, που είναι πολύτιμες πηγές πληροφοριών για τον σαμιακό μοναχισμό, βλ. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ-ΑΛ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Ηγεμονικές απογραφές των Μονών της Σάμου (1885)», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 88: 806 (2005) 125-189.

⁴⁰ Τατ. ΓΕΩΡΓΙΑΚΗ-ΙΩΑΝΝΟΥ, «Αρχείο Μητροπόλεως Σάμου. Έγγραφα περιόδου 1630-1799», *Σαμιακές Μελέτες* 7 (2005-2006). Αναφορά τιμής στην Αγία Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία, σ. 70. Πρβλ. της ίδιας, «Αρχείο της μονής Ζωοδόχου Πηγής Σάμου», *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας* 6 (1994), αρ. 209.

⁴¹ Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια. Το πρώτο Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας της Ηγεμονίας 1834-1835*, Αθήνα [2001], αρ. 1932.

⁴² Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια...*, ό.π., αρ. 1013.

⁴³ Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια...*, ό.π., σ. 110.

⁴⁴ Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια...*, ό.π., σ. 74, 106, 109.

⁴⁵ Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια...*, ό.π., αρ. 2099.

⁴⁶ Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια...*, ό.π., αρ. 356.

⁴⁷ Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια...*, ό.π., αρ. 2469, 2470.

⁴⁸ Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια...*, ό.π., σ. 49, 109.

⁴⁹ Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια...*, ό.π., σ. 101.

⁵⁰ Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια...*, ό.π., αρ. 1049.

⁵¹ Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια...*, ό.π., σ. 99.

απηχεί την κύρια απασχόλησή του στο νησί, το οινεμπόριο. Παραλλήλως με τις εμπορικές του δραστηριότητες, ο Σβωρώνος ανέλαβε τα καθήκοντα του υποπροξένου της Ρωσίας το 1808, αφήνοντας τη σφραγίδα του στην ταραγμένη σαμιακή ιστορία του 19^{ου} αιώνα⁵², καθώς μνήθηκε το 1818 στη Φιλική Εταιρεία και κέρδισε τη συμπάθεια των Καρμανιόλων, και προσπάθησε να βοηθήσει τη σαμιακή επανάσταση και τους πρωταγωνιστές της, πιστεύοντας ότι ο τσάρος είχε οργανώσει μυστικά την ελληνική επανάσταση του 1821.

Τον Γεράσιμο Σβωρόνο διαδέχθηκε στο προξενείο της Ρωσίας, αλλά και στις εμπορικές επιχειρήσεις, ο ανειψιός του Γρηγόριος, από το 1832, ο οποίος παραλλήλως ανέλαβε και την εκπροσώπηση των Ελλήνων υπηκόων στη Σάμο, μέχρι την ίδρυση του Ελληνικού Προξενείου⁵³. Στην ίδια επιφανή οικογένεια ανήκε επίσης ο νομομαθής Γεράσιμος Σβωρώνος, διαπρεπής νομικός και συγγραφέας, πρώτος πρόεδρος της Φιλαρμονικής Εταιρείας Σάμου, την οποία ίδρυσε το 1890 μαζί με την τότε Ηγεμονίδα Κασσάνδρα Καραθεοδωρή, σύζυγο του Ηγεμόνα της Σάμου Αλ. Καραθεοδωρή, και στην οποία από τους πρώτους μαθητές υπήρξε ο ανειψιός του Νικόλαος Σβωρώνος⁵⁴. Επίσης ο ίδιος υπήρξε διευθυντής της εφημερίδας *Πατρίς*, η οποία ιδρύθηκε το 1898 επί της ηγεμονίας του Στεφάνου Μουσούρου⁵⁵.

Αδελφή του Γερασίμου Σβωρόνου του νεωτέρου υπήρξε η Ελένη Σβωρόνου, ποιήτρια και εκδότρια επί δεκατρία χρόνια του επίτομου και ετήσιου *Μικρασιατικού Ημερολογίου*⁵⁶, μια από τις επιφανέστερες πνευματικές και λογοτεχνικές φυσιογνωμίες του νησιού, με πανελλήνια για την εποχή της αναγνώριση⁵⁷. Μέλος της ίδια οικογένειας υπήρξε επίσης ο βαθύπλουτος επιχειρηματίας Ιωάννης Σβωρώνος, ταμίας της Αρχαιολογικής Εταιρείας της Σάμου, που ιδρύθηκε το 1899, και δανειστής του σαμιακού δημοσίου. Ο Ιωάννης Σβωρώνος είχε αποκτήσει την μεγάλη περιουσία του κυρίως από εμπορικές δραστηριότητες στη Ρωσία, και είχε

⁵² Επ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς 2*, εν Σάμω 1881, σ. 88, 97, 98, 105, 449, 496. Ο ΙΔΙΟΣ, *Σαμιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς 3*, εν Σάμω 1882, σ. 84, 285. Ο ΙΔΙΟΣ, *Σαμιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς 5*, εν Σάμω 1887, σ. 738, 740.

⁵³ Ιω. Δ. ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Ιστορία της Ηγεμονίας Σάμου, 1834-1912*, Αθήνα 2005, σ. 220.

⁵⁴ Κ. Ι. ΠΤΙΝΗΣ, *Σαμιακά*, Σάμος 1992, σ. 87.

⁵⁵ Ιω. Δ. ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Ιστορία της Ηγεμονίας Σάμου...*, ό. π., σ. 600.

⁵⁶ Ιω. Δ. ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Ιστορία της Ηγεμονίας Σάμου...*, ό. π., σ. 601.

⁵⁷ Βλ. σχετικά Αρ. ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ, «Η σαμιακή ποίηση από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα ως τις μέρες μας (1988)», *Πρακτικά Συμποσίου Σαμιακής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1989, σ. 86 κ.εξ. Επίσης βλ. Α. ΒΑΛΕΟΝΤΗ-ΔΕΜΕΡΤΖΗ, «Ελένη Σ. Σβωρόνου-Ελπίδα Βοντζαλίδου. Έργο (1900 έως 1918)», *Πρακτικά Συμποσίου Σαμιακής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1989, σ. 151-157.

προσφέρει πολλά για την ιδιαίτερη πατρίδα του⁵⁸. Ο τάφος του βρίσκεται στο μετόχι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου του Κότσικα, που ανήκει στη μονή της Παναγίας του Βροντά το οποίο αναμόρφωσε και ανακαίνισε, καθώς το χρησιμοποίησε ως θερινή κατοικία του. Τέλος στην οικογένεια αυτή ανήκε και ο έμπορος Ηλίας Σβορώνος.

Είδαμε παραπάνω ότι η επιχειρηματική δραστηριότητα συνδυαζόταν συχνά, για τους Επτανήσιους της Σάμου, με την ανάληψη του προξενείου κάποιας από τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής. Στο πλαίσιο αυτό, πριν την επανάσταση του 1821, πρώτος υποπρόξενος της Γαλλίας στη Σάμο ανέλαβε ο Επτανήσιος την καταγωγή και Ρωμαιοκαθολικός το θρήσκευμα Γεώργιος Δάβαρης⁵⁹, τον οποίο διαδέχθηκε στη συνέχεια ο Λέων Μισίρ.

Επίσης, πρόξενος της Αγγλίας στη Σάμο, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ανέλαβε ο Ζακυνθινός Θεόδωρος Σπάθης. Ο караβοκύρης Θεόδωρος Σπάθης επισκέφθηκε τη Σάμο στο πλαίσιο των εμπορικών δραστηριοτήτων του, εκεί όμως γνώρισε τη σύζυγό του, και μετά τον γάμο εγκαταστάθηκε στο Βαθύ, όπου και η έδρα των εμπορικών του επιχειρήσεων⁶⁰. Η κόρη του Φωτεινή Σπάθη υπήρξε λόγια και ποιήτρια, συνδέεται δε με τις απαρχές της θεατρικής κίνησης στο νησί⁶¹.

Η άλλη κόρη του, η Ελένη Σπάθη, παντρεύτηκε τον Γρηγόριο Λουϊμάρκ, ο οποίος υπήρξε γενάρχης της οικογένειας Λουϊμάρκ της Σάμου, που επίσης έπαιξε σημαντικότατο ρόλο στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία του νησιού. Το 1849, μετά τον θάνατο του Θεόδ. Σπάθη, τον διαδέχθηκε ο γαμπρός του Γρηγόριος Λουϊμάρκ, υποπρόξενος της Αγγλίας από το 1851 και πρόξενος από το 1854 και μετά⁶². Αξίζει μάλιστα εδώ να σημειωθεί ότι το προξενείο της Αγγλίας έμεινε στα χέρια της

⁵⁸ Ιω. Δ. ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Ιστορία της Ηγεμονίας Σάμου...*, ό. π., σ. 447, 600.

⁵⁹ Κ. Φ. ΓΑΡΟΥΦΑΛΗΣ, *Λίγα απ' όσα άκουσα κι' απ' όσα έζησα...*, 2, Αθήνα 1994, σ. 137.

⁶⁰ Χρ. ΛΑΝΔΡΟΣ, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτελεία...*, ό. π., σ. 75, 99, 101, 102.

⁶¹ Αθ. ΚΑΠΩΛΗ-ΚΕΝΤΟΥΡΗ, «Προβληματισμοί στη θεατρική κίνηση της Σάμου στα χρόνια της επανάστασης με αφορμή 'ένα χειρόγραφο'», *Πρακτικά Συμποσίου Σαμιακής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1989, σ. 263-268. Πρβλ. Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, «Στα μετόπισθεν της επανάστασης: ο αγώνας της Σάμου για την ένωση με την Ελεύθερη Ελλάδα (1830-1834) και το θέατρο. Χαρίδημος ο Σάμιος (1832) του Γεωργίου Κλεάνθη και το πατριωτικό δράμα», *Σαμιακές Μελέτες* 7 (2005-2006) 297-349, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, με χαρακτηριστικές πληροφορίες. Για την οικογένεια Σπάθη της Ζακύνθου βλ. Α. ΖΩΝΣ, *Λεξικόν ιστορικών και λαογραφικών Ζακύνθου*, Αθήνα 1963, σ. 605.

⁶² Αν. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Οι Δελφινόσημοι, ήτοι περί του αρχαιότερου οικογενειακού κορμού της νήσου Σάμου από του έτους 1620 και εντεύθεν*, εν Αθήναις 1933, σ. 232. Πρβλ. σχετικά Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Εραλδική, γενεαλογία και τοπική ταυτότητα: η περίπτωση των Δελφινόσήμων της Σάμου», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος* 11 (2001). Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Συμποσίου Γενεαλογικής και Εραλδικής Επιστήμης, σ. 705-710, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

οικογένειας ως σχεδόν της μέρες μας, μέχρι δηλαδή τον θάνατο της τελευταίας απογόνου της οικογένειας, της Γκιγιώ Λουϊμάρκ-Γαρουφαλή (1991), συνεχίζοντας την μακρά και γόνιμη παράδοση που εδραίωσε ο Επτανήσιος Θεόδωρος Σπάθης, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα⁶³.

Είναι δε απολύτως χαρακτηριστικό για την προσωπικότητα και το έργο του Θεοδώρου Σπάθη το ότι ο Βασίλ. Καριώτογλου⁶⁴ εμμέσως πλην σαφώς αποδίδει σε αυτόν την αφιέρωση ενός κλίτους του ναού του αγίου Σπυρίδωνα, που βρίσκεται στην πόλη της Σάμου, γράφοντας ότι η παλιότερη εικόνα του αγίου στο ναό φέρει την επιγραφή 1777. Δέησης του δούλου του Θεού Θ, και ταυτίζοντας το αρχικό αυτό γράμμα με το βαπτιστικό όνομα του Σπάθη.

Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι ένας Επτανήσιος, ο γεννημένος στη Λευκάδα το 1882 και σπουδασμένος στην Κέρκυρα Γεώργιος Κονεμένος, ως τοποτηρητής του Ηγεμόνα της Σάμου Αλεξάνδρου Καλλιμάχη, ο οποίος δεν ήρθε ποτέ στο νησί, άφησε την σφραγίδα του στην ηγεμονική Σάμο: υπήρξε ο αναδιαρθρωτής της δημόσιας διοίκησης, ο συστηματικός νομοθέτης, ο οργανωτής των αρχείων και ο εμπνευστής μεγάλων δημόσιων έργων, τα οποία προσδιόρισαν αποφασιστικά την όψη και την πορεία της Σάμου, σχεδόν ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα⁶⁵.

Αλλά και η κεφαλλονίτικη οικογένεια Σκλάβου είχε μέλη της εγκατεστημένα στη Σάμο: ο αδελφός του πλοίαρχου Ιωάννη Σκλάβου, ο οποίος βρήκε, ανέσυρε και διαφύλαξε το λείψανο του απαγχονισθέντος Οικουμενικού Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄, το 1821, ο Κωνσταντίνος Σκλάβος, επίσης πλοίαρχος, είχε νυμφευθεί γυναίκα από τη Σάμο, και είχε εγκατασταθεί στο Βαθύ⁶⁶. Σε δικές του μάλιστα

⁶³ Κ. Φ. ΓΑΡΟΥΦΑΛΗΣ, *Λίγα απ' όσα άκουσα κι' απ' όσα έζησα...* 2, Αθήνα 1994, σ. 145.

⁶⁴ Β. ΚΑΡΙΩΤΟΓΛΟΥ, *Οι εν Λιμένι Βαθέος Σάμου ενοριακοί ναοί...*, ό.π., σ. 51.

⁶⁵ Επ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς* 3, εν Σάμω 1882, σ. 272. Για τον Γ. Κονεμένο και το έργο του στη Σάμο βλ. επίσης Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Ο Γεώργιος Κονεμένος και η Ηγεμονία της Σάμου (1850-1854)», στον τόμο Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου-Χρήστος Σταυράκος (επιμ.), *Πρέβεζα Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009). Preveza B'. Proceedings of the Second International Symposium for the History and Culture of Preveza (16-20 September 2009)* Π, Πρέβεζα 2010-Preveza 2010, σ. 73-84. Ο ΙΔΙΟΣ, «Ο Γεώργιος Κονεμένος ως τοποτηρητής του Ηγεμόνα της Σάμου Αλεξάνδρου Καλλιμάχη (1850-1854)», *Erytheia* 31 (2010) 195-208, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, με την διαπραγμάτευση του ζητήματος της προσφοράς του Γ. Κονεμένου στη Σάμο.

⁶⁶ Βασίλ. ΚΑΡΙΩΤΟΓΛΟΥ, *Σαμιακά ιστορικά σημειώματα*, εν Σάμω χ.χρ., σ. 44. Την ίδια άποψη υποστηρίζει και ο Μ. ΒΟΥΡΑΙΩΤΗΣ, *Καρμανιόλοι και βιβλίο (1800-1839)*, Αθήνα 1990, σ. 10, σε αντίθεση με τον Μαν. ΣΙΜΟ, «Γεωργίου Αναγνώστη Σαλαμαλέκη, Ιστορική Διήγησις», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 10: 39-40 (1990), σ. 120, που αποδίδει το όνομα σε απευθείας γαλλική επίδραση, στους Σαμιώτες που προεπαναστατικά υπηρέτησαν στη γαλλική λεγεώνα στην Αίγυπτο.

ενέργειες οφείλεται και η διάσωση του αρχιερατικού μανδύα του εθνομάρτυρα Πατριάρχη από τον τότε διάκονό του και μετά ταύτα Αρχιεπίσκοπο Σάμου και Ικαρίας Αρίσταρχο Βαρβατέ⁶⁷. Ο μανδύας αυτός, κειμήλιο της μονής Ζωοδόχου Πηγής, σήμερα εκτίθεται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Σάμου και Ικαρίας, στην πόλη της Σάμου.

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι πέρα από την οικονομική ανάπτυξη, δια του εμπορίου κρασιού και των ναυτιλιακών επιχειρήσεων, οι Επτανήσιοι έφεραν στη Σάμο τις νέες ιδέες της γαλλικής επανάστασης, που ήδη ήταν γνωστές και διαδομένες στα Ιόνια νησιά. Οι προεπαναστατικοί αγωνιστές της Σάμου, οι «Καρμανιόλοι»⁶⁸ πήραν αυτό το όνομα πιθανότατα από τη μίμηση του χορού της «καρμανιόλας» που πιστεύεται ότι έφεραν στο νησί οι Επτανήσιοι έποικοι.

Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές⁶⁹, το όνομα «Καρμανιόλοι», ήταν ήδη σε χρήση στα Επτάνησα και μάλλον το έφεραν στη Σάμο οι Επτανήσιοι έμποροι και ναυτικοί, οι οποίοι προς το τέλος του 18ου αιώνα σχημάτισαν αξιολογή παροικία στη Σάμο. Οι περισσότεροι μάλλον συμπαθούσαν τους Καρμανιόλους και εμφανίζουν την ίδια νοοτροπία μ' αυτούς σχετικά με την ανάπτυξη των γραμμάτων. Σύμφωνα με τις πηγές⁷⁰ αυτό που έδωσε το όνομα «Καρμανιόλοι» στη ριζοσπασ-

⁶⁷ Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ιωαννης, *Η Εκκλησία της Σάμου από της ιδρύσεως αυτής μέχρι σήμερα*, Σάμος 1967, σ. 75-76.

⁶⁸ Για το κίνημά τους βλ. αναλυτικά Αλ. ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ, *Το κίνημα των «Καρμανιόλων» στη Σάμο 1805-1812. Με ανέκδοτα έγγραφα*, Αθήνα 1996, όπου και αναλυτική εξέταση του θέματος, με βάση ανέκδοτο αρχαικό υλικό. Παλαιότερα, βλ. όσα παρόμοια υποστήριξε στη διδακτορική διατριβή του ίδιου, *Το δημόσιον δίκαιον εν Σάμω κατά την Τουρκοκρατίαν, την Επανάστασιν και το Ηγεμονικόν καθεστώς*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 17-19. Ο ΙΔΙΟΣ, «Επιδράσεις στα σαμιακά πράγματα της Γαλλικής Επανάστασης, του Συντάγματος του Ρήγα και της Φιλικής Εταιρείας», *Σύγχρονα Θέματα* 14 (1964), σ. 18 [= *Σαμιακή Επιθεώρηση* 7 (1965), σ. 3-4]. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ιστορικά Ανάλεκτα*, Αθήνα 2005, σ. 17-21. Για τον επαναστατικό χορό «καρμανιόλα», που οι Γάλλοι μετέφεραν στα Επτάνησα, και μάλιστα στη Ζάκυνθο, και από εκεί οι Ζακυνθινόι έποικοι έφεραν στη Σάμο, βλ. Λεων. ΖΩΗΣ, *Ιστορία Ζακύνθου*, ό.π., σ. 191-192.

⁶⁹ Βλ. σχετικά Επ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς 2*, εν Σάμω 1881, σ. 80-92. Νικ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά, ήτοι ανέλιξις της νεωτέρας ιστορίας της Σάμου δι' επισήμων εγγράφων, ων προτάσσονται αι βιογραφίαι των Λογοθέτου Λυκούργου και Κωνσταντίνου Λαχανά 1*, εν Σάμω 1899, σ. 15-16. Μαν. ΣΙΜΟΣ, «Μία προεπαναστατική σαμιακή ριμάδα: Γεωργίου-Αναγνώστη Σαλαμαλέκη, 'Ιστορική Διήγησις'», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 10: 39-40 (1990), σ. 130-135. Μαν. ΒΟΥΡΛΙΩΤΗΣ, «Οι τοπικοί προεστοί της Σάμου. Η περίπτωση των προγόνων του καπετάν Σταμάτη», στον τόμο *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος για το Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα 1992, σ. 323-324. Αλ. ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ, *Ιστορικά Νέοι Καρλοβάσου Σάμου, 1768-1840*, Αθήνα 1995, σ. 90-94.

⁷⁰ Πρόσφατα ο Μιχ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Ένας συνταγματικός δημοκράτης ηγέτης κατά την Επανάσταση του '21. Ο Γ. Λογοθέτης Λυκούργος της Σάμου (1772-1850)*, Ηράκλειο 2014, σ. 42 σωστά γράφει ότι οι επωνυμίες «Καρμανιόλοι» και «Καλικάντζαροι» των προεπαναστατικών κομμάτων της Σάμου δεν δημιουργήθηκαν στο νησί, αλλά προϋπήρχαν στα Επτάνησα, και μάλιστα στη Ζάκυνθο, ήδη από το διάστημα της

τική αυτή ομάδα, ήταν «ο χορός της καρμανιόλας», τον οποίο χόρευαν και οι εξεγερμένοι Γάλλοι κατά τη λεγόμενη περίοδο της «τρομοκρατίας».

Παράλληλα, στους Επτανήσιους της Σάμου οφείλεται και η διάδοση και ανάπτυξη του τεκτονισμού στο νησί⁷¹, ο οποίος γνώρισε ανάπτυξη στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα του Λιμένος Βαθέος πρωτίστως, και του Καρλοβάσου κατόπιν, για να εξαφανιστεί σχεδόν κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, με τον θάνατο των τελευταίων Σαμίων τεκτόνων και την υπαγωγή της στοάς «Ηρα» της Σάμου σε κατάσταση ύπνωσης. Αυτό είναι όμως ένα σημαντικό ζήτημα, το οποίο θα εξετάσουμε σε άλλη ειδική για το θέμα μελέτη μας.

Αυτή υπήρξε, σε αδρές γραμμές, η πορεία και η προσφορά της επτανησιακής παροικίας της Σάμου, από την οποία σήμερα έχει μείνει μόνο η ιστορική μνεία και η μαρτυρία κάποιων ονομάτων, βαπτιστικών και επωνύμων, δεδομένου ότι τα μέλη της έχουν από πολλές πλέον δεκαετίες πλήρως ενσωματωθεί στο κοινωνικό και πολιτισμικό σώμα του νησιού.

γαλλικής κατοχής των Επτανήσων (1797-1799), και ότι στη Σάμο εμφυτεύθηκαν από τους Επτανήσιους εμπόρους που εγκαταστάθηκαν στο νησί. Παραθέτει μάλιστα (σ. 42-43 σημ. 14) και σχετικό αποδεικτικό υλικό, από επτανησιακές πηγές, βλ. ΛΕΩΝ. Χ. ΖΩΗΣ, *Λεξικόν...*, ό.π., 1, σ. 276. ΛΕΥ. ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ, *Ο βίος και το έργο του Ανδρέα Κάλβου*, Αθήνα 2006, σ. 17. Γ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ, «Το Πεδεμόντιον των Επτανήσων», *Άρδην* 68 (2008), σ. 14, με σχετικές περιγραφές.

⁷¹ Βλ. χαρακτηριστικά Χρίστος και Ανδρέας ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Φιλέλληνες και Έλληνες τέκτονες το 1821*, Αθήνα 2008, σ. 23-24. Για την μύηση του επαναστατικού αρχηγού της Σάμου Λογοθέτη Λυκούργου στο Τάγμα του Ναού, το Σεπτέμβριο του 1827 από τον Θεόφιλο Φεμπυριέ, του οποίου αρχικά έγινε ιππότης και κατόπιν Μεγαλόσταυρος, βλ. Ν. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά, ήτοι ανέλιξις...*, ό.π. 1, σ. 341-345. ΜΙΧ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Ένας συνταγματικός δημοκράτης ηγέτης κατά την Επανάσταση του '21...*, ό.π., σ. 263-264. Για την προσωπικότητα και το έργο του Λυκούργου γενικότερα βλ. και τη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου του Κ. ΜΠΕΛΣΗ, *Από την οθωμανική νομιμότητα στο εθνικό κράτος. Το «άτομο» στο επίκεντρο της Ιστορίας. Λογοθέτης Λυκούργος (1772-1850)*, Αθήνα 2013, όπου εκτενής εξέταση των σχετικών πηγών.

DISCUSIONES Y RESEÑAS

- Á. MARTÍNEZ FERNÁNDEZ, *Επιγραφές Πολυρρηνίας* (por J. PÉREZ CABRERA), 291.- S. FITZGERALD JOHNSON, *The World of Eastern Christianity, 300-1500*, vol. 6, Languages and Cultures of Eastern Christianity: Greek (por J. ÁNGEL Y ESPINÓS), 294.- *Leonzio di Neapoli, Niceforo prete di Santa Sofia, Vite dei saloi Simeone e Andrea*, a cura di P. Cesaretti, introduzione di L. Rydén (por J. SIMÓN PALMER), 297.- C. CORDONI-M. MEYER (EDS.), *Barlaam und Josaphat. Neue Perspektiven auf ein europäisches Phänomen* (por J. SIMÓN PALMER), 301.- A. BERGER, *Accounts of Medieval Constantinople: The Patria* (por P. BÁDENAS DE LA PEÑA), 305.- *Eustathii Thessalonicensis Exegesis in canonem Iambicum Pentecostalem*, recensuerunt indicibusque instruxerunt P. CESARETTI-S. RONCHEY (por M. CABALLERO), 309.- R. MUNTANER, *Η εκστρατεία των Καταλανών στην Ανατολή, μετάφρασις από τα καταλανικά, πρόλογος, εισαγωγή, σχόλια του Νίκου Πρατσίνη* (por E. AYENSA), 311.- W. J. AERTS, *The Byzantine Alexander Poem* (por L. HERNÁNDEZ RODRÍGUEZ), 315.- *La vida sobre una columna: Antonio. Vida de Simeón Estilita; Anónimo. Vida de Daniel Estilita*, introd., trad. y notas de José Simón Palmer (por J. R. DEL CANTO NIETO), 318.- C. JANÉS-S. ANTÍOCOS, *El Greco. Tres miradas: Cervantes, Rilke, Antonio López* (por J. R. DEL CANTO NIETO), 322.- Lluvia de versos y pasiones: Y. RITSOS, *Romiosyne. La Señora de las Viñas*, ed. bilingüe, trad., pról. y notas de Juan José Tejero; K. DIMULÁ, *La pasión de la lluvia*, ed. bilingüe, trad. y pról. del grupo Πέμπτη στις πέντε; K. VRACHNOS, *Encima del subsuelo*, ed. bilingüe y trad. de Kostas Vrachnos y Juan Vicente Piqueras, pról. de Alberto Santamaría (por J. R. DEL CANTO NIETO), 325.- Chr. STAVRAKOS, *The Sixteenth Century Donor Inscriptions in the Monastery of the Dormition of the Virgen (Theotokos Molybdoskepastos). The Legend of the Emperor Constantine IV as Founder of Monasteries in Epirus* (por J. M. FLORISTÁN), 331.- G. VARRIALE, *Arrivano li turchi. Guerra navale e spionaggio nel Mediterraneo (1532-1582)* (por J. M. FLORISTÁN), 334.- M. CASTILLO DIDIER, *Vida de Kavafis* (por L. A. DE CUENCA), 337.- R. BYRON, *Rusia*, ed., intr. y trad. de J. J. Fornieles Alférez (por G. VESPIGNANI), 340.-